

Водотика С. Г.,
д.і.н., професор, Херсонський державний університет,
м. Херсон, Україна
Савенок Л. А.,
к.і.н., доцент, Херсонський державний університет,
м. Херсон, Україна

СУЧАСНІ ВІЗІЇ ПРИЧИН ПОЯВИ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА В УКРАЇНІ

Проаналізовано сучасні погляди українських істориків та правознавців на дискусійне питання щодо причин запровадження магдебурзького права в Україні. З'ясовано, що реконструювати об'єктивні причини запровадження магдебурзького права в Україні доцільно в межах цивілізаційного дискурсу. Порівняльно-правовий аналіз дозволяє стверджувати, що магдебурзьке право у значній мірі відповідало українським соціально-правовим реаліям. Застосування принципів теорії модернізації свідчить, що етапи модернізації кореспондують з хвилями розповсюдження магдебурзького права. Водночас головний евристичний потенціал з'ясування причин запровадження магдебурзького права полягає у входженні України в європейську цивілізацію, передусім в часи Речі Посполитої.

Ключові слова: магдебурзьке право, причини розповсюдження магдебурії, компаративістика, європейська цивілізація.

Водотика С. Г.,
Херсонский государственный университет, г. Херсон, Украина
Савенок Л. А.,
Херсонский государственный университет, г. Херсон, Украина

СОВРЕМЕННОЕ ВИДЕНИЕ ПРИЧИН ПОЯВЛЕНИЯ МАГДЕБУРГСКОГО ПРАВА В УКРАИНЕ

Проанализированы современные взгляды украинских историков и правоведов на дискуссионный вопрос относительно причин распространения магдебургского права в Украине. Выяснено, что реконструкция объективных причин внедрения магдебургии в Украине возможна в контексте цивилизационного дискурса. Сравнительно-правовой анализ позволяет утверждать, что магдебургское право в значительной мере соответствовало украинским социально-правовым реалиям. Использование принципов теории модернизации свидетельствует, что этапы модернизации в Украине коррелируют с волнами распространения магдебургского права. Но главный эвристический потенциал выяснения причин внедрения магдебургского права состоит в принадлежности Украины к европейской цивилизации, прежде всего в период Речи Посполитой.

Ключевые слова: магдебургское право, причины распространения магдебургии, компаративистика, европейская цивилизация.

Vodotyka Sergiy,
Kherson State University, Kherson, Ukraine
Savenok Ludmyla,
Kherson State University, Kherson, Ukraine

MODERN VIEWS OF THE CAUSES OF MAGDEBURG LAW IN UKRAINE

Author analyzed the Ukrainian historians' current views and legal discussion on the question concerning the causes of the spread of Magdeburg law in Ukraine. It was found out that the reconstruction of objective reasons for the introduction Magdeburg status in Ukraine is possible in the context of civilized discourse. Comparative legal analysis suggests that the Magdeburg Law is largely in line with Ukrainian social and legal realities. Using the principles of modernization theory suggests that the stages of modernization in Ukraine are interrelated with waves of spread of Magdeburg law. But the main heuristic potential determines the reasons for the introduction of Magdeburg law is accessory of Ukraine to European civilization, especially in the period of the Rzzech Pospolita.

Keywords: Magdeburg Law, causes of the spread, Comparative Studies, European civilization.

Магдебурзьке право функціонувало в Україні протягом практично 500 років – з другої половини XIII до першої третини XIX ст. – остаточна ліквідація його на західноукраїнських землях відбулася у 1786 р., у містах Центральної і Лівобережної України – у 1831 р., а у Києві – у 1834 р. Міста за магдебурзьким правом отримували самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо торгівлі і ремесел та майже повне звільнення від феодальних повинностей. Воно встановлювало порядок обрання міської влади та її функції, основні норми цивільного і кримінального права, правила судочинства й оподаткування, визначало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо. Закладені ним принципи самоврядування продовжують існувати і до сьогодні.

Отже, актуальність аналізу причин запровадження магдебурзького права в Україні зумовлена низкою наукових і суспільно-політичних чинників. По-перше, це питання залишається дискусійним. По-друге, історичний досвід поширення європейських правових норм на українських землях має важливе значення в умовах входження України в європейський простір.

Метою розвідки є аналіз сучасних візій причин запровадження магдебурзького права в Україні. Методологічною основою статті є синтез переваг власне історичного, історико-юридичного, історико-економічного та антропологічного підходів у контексті цивілізаційного дискурсу. З'ясування чинників появи і поширення магдебурзького права в Україні в межах різних епох, ареалів і державних утворень обумовило застосування порівняльно-історичного та порівняльно-правового методів, тобто компаративістики. Зокрема, інституційно-діяльнісний підхід дозволив відтворити наслідки міжнародного обміну соціально-правовими інститутами на тлі плюралізму культур європейського простору і водночас наявності цілком конкретних архетипів європейської ідентичності – право власності, громадянське суспільство, правова держава тощо. Сучасне тлумачення детермінізму дозволило акцентувати увагу на відповідності

магдебурзького права інтересам і потребам (економічним, соціально-політичним, духовно-культурним) жителів міст.

Поширення магдебурзького права проходило в трьох зонах. До першої можна віднести Німеччину та Пруссію. До другої входили чеські, словацькі, угорські та польські землі, де значну частину городян становили німецькі колоністи. Третьою зоною поширення були литовські, білоруські й українські землі. Водночас щодо причин поширення магдебурзького права в Україні в літературі відсутній комплексний аналіз.

Пануючою є точка зору М. Грушевського, яку можна звести до наступного. За часів Київської Русі міське життя було дуже розвинуте і місто було *«осередком політичного життя землі, огнищем її економічної і культурної сили, її репрезентацією й центром, але при тім не було нічим відграничено від землі й її станів, репрезентувало й містило в собі верстви й складники її суспільно-політичного укладу»*. Натомість на Заході й особливо в Німеччині середньовічний міський устрій склався, на відміну від України-Русі, на основі імунітету. Внаслідок міста в Німеччині *«доходять до становища осібної держави, замкненої в мурах міста і ними відгороженої від своєї околиці і цілого світу»* [1, с. 223-225]. З такої позиції вчений аналізує й причини запровадження магдебурзького права як цілком випадковий, кон'юнктурний і колонізаційний процес.

За М. Грушевським, розвиток магдебурзького права співпав у часі з татарським спустошенням. Це обумовило стимуляцію німецької колонізації зруйнованих міст заради відродження торгівлі та економіки, збільшення податкових надходжень. Для заохочення німецької колонізації їм пообіцяли *«муніципальну конституцію на німецький взірець»*, в якій влада бачила *«секрет розвою багатства й доходів німецьких міст»* [1, с. 223-224].

Сьогодні один з провідних дослідників магдебурзького права історик держави і права М. М. Кобилецький наголошує, що магдебурзьке право впроваджено на українські землі разом з німецькими колоністами. Переселенців стимулювали різними привілеями, бажаючи розбудувати

міста за європейським зразком, поживавити торгівлю і промисел, підвищити економічний статус держави [2, с. 34]. Такої ж точки зору притримуються львівський дослідник В. Кіселичник [3, с. 82], луганчанин А. Резніков [4], одесит П. Музиченко [5].

Лише деякі автори вказують й на інші причини запровадження на українських землях магдебурзького права. Так О. Рогачевський виокремлює таку основну причину значного поширення магдебурзького права в Україні – схожий розвиток міст регіону: зростання самостійності міських громад, розвиток ремесла і торгівлі та пов'язаного з ним громадянського статусу, що власне і закріплювало магдебурзьке право [Цит. за: 6, с. 7-8].

Радянська історіографія слушно підмітила декілька важливих аспектів щодо причин впровадження магдебурзького права. Так, М. Ф. Котляр у 1979 р. зазначав, що Литовська і Польська держави з XIV ст. за винагороду підтримували боротьбу міст з державними урядовцями, магнатами і шляхтою за самоврядування. Монархи переводили окремі міста на магдебурзьке право виходячи з фіскальних інтересів (розвиток міст збільшував розмір податків) та використання міст в боротьбі з феодалами за централізацію [7, с. 41].

Один із сучасних спеціалістів з історії магдебурзького права Н. О. Білоус погоджується з німецькою колонізацією як основною причиною запровадження магдебурзького права щодо розвинутого середньовіччя. Щодо пізнього середньовіччя він додає ще «*бурхливий урбанізаційний процес*» [8, с. 413] і такий історизм в оцінці причин запровадження магдебурзького права в Україні слід вітати. Очевидно, що ці причини впродовж 500 років суттєво видозмінювались та еволюціонували.

Не заперечуючи важливості названих причин зазначимо, що німецька колонізація була не тільки і не стільки причиною, скільки приводом для запровадження магдебурзького права. По-друге, можна констатувати, що цілісної, комплексної і системної та загальноновизнаної оцінки причин запровадження магдебурзького права в Україні не існує. Наявні в історичній та історико-правовій науках підходи до

концептуалізації історії міського права в Україні попри різноманітність інтерпретації історії міського права як історичного та історико-юридичного явища не дозволяють прояснити ситуацію.

Це у значній мірі пояснюється тим, що історія магдебурзького права як науковий напрям не створила цілісної картини. Перехід від нагромадження емпіричних знань до їхнього теоретичного осмислення у вигляді декількох парадигм, які умовно можна назвати «колоніальною», «міської (урбанізаційної) революції», «трансформаційною», є позитивним. Але прихильники кожної з них свідомо (чи несвідомо) абсолютизували окремі чинники поширення магдебурзького права. Тому варто конкретні причини поширення магдебурзького права (німецька колонізація у XIV – XV ст., зростання міст у часи пізнього середньовіччя, подібність розвитку міст в європейському контексті, фіскальні та централізаторські прагнення володарів) поставити в ширший контекст цивілізаційного поступу, факту перебування українських земель в складі різних цивілізацій (за польсько-литовської доби – європейської чи західної, за імперських часів – євразійської чи російської) в координатах теорії модернізації.

В історії України щодо часів існування магдебурзького права виділяють такі етапи модернізації на основі економічного змісту і правлячої сили, яка проводила модернізацію: периферійна магнатсько-колонізаційна (сер. XVI ст. – 1648 р.); постпериферійна козацько-колонізаційна (1648-1698 рр.); імперська перша або старшинсько-кріпосницька (1698-1775 рр.); імперська друга або бюрократично-імперська (1775 р. – сер. XIX ст.) [9, с. 18-19]. У контексті нашого аналізу важливо, що на кожному з етапів модернізації як владна еліта, так і мешканці міст мали цілком об'єктивні мотиви для запровадження магдебурзького права.

Скажімо, в часи периферійної магнатської колонізації відбулася велика хвиля надання привілеїв на магдебурзьке право українським містам. Після Люблінської унії 1569 р. українські землі було втягнуто в європейський ринок. І лише в останній третині XVI ст. було засновано кілька десятків нових міст та надано їм привілеї на магдебурію.

Наприклад, у Волинському воєводстві такі привілеї отримали Крупіль (1570 р.), Качин (1576 р.), Мовчанів (1576 р.), Ямпіль (1578 р.) та ін.; у Київському воєводстві – Корсунь (1584 р.), Переяслав (1585 р.), Біла Церква (1588 р.), Чигирин (1589, 1592 рр.) тощо [8, с. 414]. Надання привілеїв на магдебурзьке право українським містам тривало і в XVII ст. На початок 1640-х років ним користувалася більшість міст Правобережної України. На Лівобережжі такі привілеї отримали Стародуб (1620 р.), Чернігів (1623 р.), Ніжин (1625 р.), Мглин (1626 р.), Миргород (1631 р.) та ін.

Зв'язок між колонізацією степів і магдебурзьким правом доволі докладно проаналізувала Н. Яковенко. Завдяки магдебурії містечка пограниччя перетворювалися на фортеці (фортечки) у протистоянні з татарами, центри економічного тяжіння і порівняної безпеки для навколишніх сіл, адміністративним і духовним центром. Так, в останню чверть XVI – першу половину XVII ст. у пограничних воєводствах виникло понад 300 міських поселень. Магдебурзьке право, хоч і обмежене, сприяло економічній і громадській активності населення [9, с. 244-248].

Інакше кажучи, колонізаційний стрибок після Люблінської унії був наслідком активності як населення, так і господарської активності магнатів. Наприклад, право самоврядування мали численні міста, засновані князями Вишневецькими на Лівобережжі – Пирятин, Журовка, Прилуки, Жовнин, Снятинка, Лохвиця, Ромни, Хорол, Гадяч, Лубни. Не відставали й інші магнати – князі Острозькі, Збараські, Ружинські, Корецькі та ін. [9, с. 247]. Показово, що у 1620-1630 рр. низка самоврядних містечок виникла у центрах староств – округ, що належали короні – Батурич, Богуслав, Стеблів, Лисянка, Сміла і т. д. На середину XVII ст. припадає пік розвитку магдебурії в Україні – на цей час близько 1 тис. міст володіли магдебурзьким правом.

Очевидно, що міста з магдебурзьким правом вписувались в магнатсько-колонізаційну модернізацію. Водночас з кінця XVI ст. розвиваються і старі міста – за період між серединою XVI ст. і 1620-ми роками чисельність населення зростає у

Житомирі та Вінниці приблизно удвічі, у Києві – у 3,6 разів, Каневі – у 4 рази, Черкасах – практично у 5 разів тощо. Усього на середину XVII ст. в Україні нараховувалося близько 1-1,2 тис. міст і містечок, в яких проживало щонайменше 20 % населення. Інакше кажучи, щонайменше 10 % населення України користувались магдебурзьким правом (враховуючи його особливості в Україні), що дає підстави говорити про утвердження європейських реалій в українському суспільстві.

Безумовно, що «урбанізаційну революцію» не слід перебільшувати. Так, переважна більшість міст і майже всі містечка мали землеробський характер, проте ремесло, торгівля і фінансова справа інтенсивно розвивались. Хоча за рівнем розвитку промисловості і торгівлі Україна відставала від передових країн Західної Європи, протягом першої половини XVII ст. окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах зароджуються початкові форми мануфактурного виробництва, формується міська буржуазія та капіталістичний уклад [10, с. 53].

Органічність поширення й утвердження магдебурії довів другий етап модернізації на українських землях – постпериферійний козацько-колонізаційний. Цей час був не досить сприятливий для поступу міст – Україна виявилася вилученою з європейської економіки через воєнні дії, а власний модернізаційний проект був практично «паралізований» [11, с. 19]. Після Переяславської угоди 1654 р. на клопотання міських громад Києва, Переяслава, Чернігова і Ніжина московський цар підтвердив їх привілеї. У 1663 р. польський король з метою здобути прихильність місцевого населення надав привілеї містам Остер і Козелець. Після підписання Московських статей 1665 р. цар знов підтвердив міщанам Києва, Канева, Переяслава, Ніжина, Чернігова, Козельця, Остера, Стародуба, Гадяча і Мглина надане їм раніше магдебурзьке право.

Показово, що в часи наступних імперських модернізацій магдебурзьке право зменшувалось як шагренева шкіра. Так, наприкінці XVII ст. навіть у містах з магдебурзьким правом реальне міське

самоврядування поступово обмежувалось. Скажімо, у другій половині XVII ст. магдебурзьким правом володіли понад 30 міст Гетьманщини, а у 1764 р. – лише 11. І хоча у 1752 р. гетьман К. Розумовський надав магдебурзьке право Полтаві, а у 1756 р. – Новгород-Сіверському, це не змінило стан справ [8, с. 414-415]. Безумовно, міщанство мало особливий юридичний статус в Гетьманщині. Міста з магдебурзьким правом були привілейованими і мали відповідні складові магдебурії, але значною мірою залежали від старшинської адміністрації. Більшість містечок взагалі не мала власного управління [12, с. 93]. Характерно, що тепер права й обов'язки міщан визначалися не сталими правовими нормами згідно європейських традицій, а різного роду царськими грамотами, гетьманськими універсалами, указами сенату тощо. Так, у 1706 р. гетьман І. Мазепа видав універсал на магдебурзьке право Києву попри те, що його підтверджували жалувані грамоти 1654, 1677, 1699 і 1700 років. У 1733 р. Сенат Російської імперії знов підтвердив давні «права і вольності» київських міщан. Коли у 1749 р. царський уряд порушив перед Генеральною військовою канцелярією питання про те, кого можна вважати міщанином і які його права й обов'язки, канцелярія звернулася не до магдебурзького права, а до адміністрації полків. Інакше кажучи, міщани поступово втрачали соціально-правовий статус особливого стану [12, с. 94-95].

Отже, з відомих в історіографії причин поширення магдебурзького права в Україні можна визначити наступні.

Першою об'єктивною причиною поширення магдебурзького права на українських землях було те, що магдебурзьке право отримало розповсюдження на батьківщині німців-колоністів, звідки останні переселялись на українські землі.

По-друге, німці-колоністи в Україні опинились в містах на суходолі, де провідними галузями міської економіки були ремесло, суходільна торгівля, фінанси і навіть сільське господарство. Вони передусім орієнтувались на зміцнення торгівельно-економічних зв'язків з найближчого сільською округою і намагались стати її центром. Саме таким

умовам у найбільшій мірі відповідало магдебурзьке право, що також було об'єктивною причиною його розповсюдження.

Ще однією з причин широкого поширення магдебурзького права стала його порівняно добра розробленість і кодифікація – біля 500 статей з різних галузей цехового, торгового, цивільного і цивільно-процесуального, кримінального і кримінально-процесуального, зобов'язального, сімейно-шлюбного, спадкового права. У магдебурзькому праві отримали чітку регламентацію діяльність міських судів, у т.ч. порядок введення суддів на посаду, їх компетенція, права і обов'язки міського суду, порядок судочинства і судовий процес. Причому всі ці норми пройшли достатню апробацію в різних політичних системах, в різноманітних етнополітичних та етноконфесійних ситуаціях. Підтвердженням цього є географічно-цивілізаційне розповсюдження магдебурзького права в різні періоди. Так, в перший період (XII – XV ст.) відбулось його поширення у Центрально-Східній Європі. Це була ранньомодерна, передіндустріальна доба в історії Європи, яка в Німеччині доповнювалась пануванням феодално-кріпосницьких порядків. З початком нових, модерних часів, його роль підупала і стала суто номінальною. У другий період (XVI – першої половини XIX ст.) центром розповсюдження магдебурзького права стає Східна Європа, зокрема і передусім Україна. Саме тут і тоді домінував ранньомодерний час, міста перебували в передіндустріальному стані, тут панувала аграрна цивілізація і феодално-кріпацькі порядки.

Характерною і промовистою деталлю щодо необхідності поєднання зусиль спеціалістів різних галузей знання для комплексного та об'єктивного дослідження історії магдебурзького права України є те, що авторство вищенаведеної періодизації належить М. М. Кобилецькому, який вірно підмітив факт зміни ареалів розповсюдження магдебурзького права [6, с. 13], але не зміг пояснити причини цього явища. Очевидно так сталося через те, що вчений розглядає час як суто фізичну категорію, а не соціальну. Для історика ж час є лише тлом для аналізу певних соціально-економічних тенденцій, історик розглядає будь-яке

соціально-правове явище в широких цивілізаційних координатах, наповнюючи певний хронологічний час цілком конкретним цивілізаційним змістом з урахуванням діахронного підходу. У даному випадку йдеться про необхідність і плідність синтезу формально-юридичних (суто правових) і проблемно-хронологічних (властивих історичному аналізу) підходів, що є однією з умов дійсно комплексного дослідження історії магдебурзького права в Україні.

Водночас головною причиною появи і поширення магдебурзького права в Україні було тяжіння національного історичного поступу до європейського, що підтверджується періодами модернізації. До особливостей українського історичного

процесу, що безпосередньо вплинули на початок поширення і зникнення магдебурзького права, вплинула еволюція передіндустріального міста, панування феодално-кріпацьких відносин (щонайменше в політичній сфері) до середини XIX ст. і запізніла індустріальна модернізація.

Отже, з XIV ст. (хоча деякі історики датують початок другою половиною XIII ст.) починається поширення магдебурзького права на українські землі. Поступово, зазнавши деяких змін, воно розповсюдилося на декілька тисяч нових міст і стало основною засадою і зразковим варіантом для міського писемного права.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1994. – 704 с.
2. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні / М. М. Кобилецький // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3. – С. 33-36.
3. Кіселичник В. Про надання містам у XIV –XVII ст. Магдебурзького права / В. Кіселичник // Право України. – 1996. – № 9. – С. 82-84.
4. Резніков А. В. Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис) / А. В. Резніков. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. – 208 с.
5. Музиченко П. П. Магдебурзьке право в Україні / П. П. Музиченко // Юридична енциклопедія: В 6 т. – Т. 3. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.», 2003. – С. 543-544.
6. Кобилецький М. М. Магдебурзьке право і його застосування в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): автореф. дис... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 (Львівський нац. ун-т ім. І. Франка) / М. М. Кобилецький. – Львів, 2010. – 34 с.
7. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. – Т. 1, кн. 2. – К.: Наук. думка, 1982. – 343 с.
8. Білоус Н. О. Магдебурзьке право / Н. О. Білоус // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 413-415.
9. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
10. Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 349 с. (Серія «Україна крізь віки». – Т. 7.)
11. Головка В. В. Модернізація в Україні / В. В. Головка // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К.: Наук. думка, 2010. – С. 18-20.
12. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Боряк Г. В., д.і.н., проф.; Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Водотика С. Г., Савенок Л. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.12.2014